

А. Шкрабалюк, асп.

ІДЕЯ СВОБОДИ У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В КОНТЕКСТІ РОМАНТИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ

Не заперечуючи геніальну творчу індивідуальність і неповторність Тараса Шевченка та оригінальність його творчих ідей і задумів, великий вплив на формування Шевченкового концепту свободи мав контекст світового та українського Романтизму. Важливо простежити, яке значення у Романтизмі відіграла ідея свободи, який слід залишив Романтизм у відображенні проблеми свободи у творчості Т. Шевченка, в чому своєрідність ідеї свободи в романтичному сприйнятті поета, бо лише уважно вдивляючись у взаємодію народних джерел творчості Т. Шевченка і тієї культурної атмосфери, в якій зростав його талант, можна по-справжньому осягнути унікальний та глибокий зміст творчості поета.

В епоху величних історичних та культурних звершень, коли відбувається пошук нових духовних ідеалів та становлення нового світогляду, коли виникає необхідність визначити місце людини в новій культурній ситуації, яка ввійшла в історію людства під назвою Романтизму. Романтизм був глобальним культурним рухом, що змінив самоусвідомлення людини завдяки виникненню нових ідей та жанрових форм. Романтизм дав можливість людині усвідомити та віднайти свою втрачену індивідуальність і чуттєвість, свій прекрасний внутрішній світ та відчуття свободи як найціннішу складову цього світу.

Філософія романтизму зародилася на межі XVIII–XIX ст. у Німеччині. Основу для неї підготував Й. Г. Фіхте, який постулював в якості першооснови суб'єктивне "Я"; з цього і почалася розробка проблеми свободи (філософія свободи). Під впливом цих ідей Ф. Шіллер пов'язав поняття свободи з поняттям краси (у своєму дещо загадковому афоризмі "краса – свобода у вираженні"), а Ф. В. Шеллінг – з поняттям мистецтва взагалі у відомій формулі: "мистецтво – це найвища форма поєднання природи й свободи" [11, 117].

Передумовою романтичного світогляду було все глибше усвідомлення того, що людина – не суто раціональна істота, як це прийнято було вважати у Просвітництві, що її поведінка визначається великою кількістю зовнішніх і внутрішніх факторів – пристрастей, почуттів, фантазії, інтуїції. Ще середньовічна філософія, відкривши "внутрішню людину", пов'язала проблему особистості з проблемою свободи. Стан внутрішньо вільної людини розглядається як бажаний ідеал, як норма, що втрачена, а шляхи досягнення цього вищого стану стали предметом інтелектуального пошуку. Успадкувавши інтерес до внутрішнього світу людини, романтики наголосили на єдності почуттів і розуму, емоцій та ідей. Представники романтизму намагалися охопити внутрішнє життя людини в усій повноті, враховуючи порухи як серця, так і розуму. В літературі романтизму завжди існує ідеал, що знаходить собі місце поряд з реальністю. Згідно з цим прийнято говорити про романтичні "два світи" – світ реальний, дійсний, та світ ідеальний.

Романтики виступили проти нормативності класицистичного мистецтва, проти його канонів та обмежень. Ніякі норми, зразки та правила не повинні стримувати уяву митця. Справжнім здобутком романтизму є те, що він проголосив абсолютну свободу творчості. Поет (та й взагалі митець) для романтиків – це людина не лише вільна, а й цілком особлива та незвичайна. Також романтики виступили проти класицистичного культу розуму. У романтиків почуття стають формою реалізації свободи. А практичний розум (І. Кант, Й. Г. Фіхте) обмежує свободу людини, знищує її творчі потяги, бо підкорює її чуттєвість моральному обов'язку. Романтики заперечують обмеження свободи лише законами розуму або обов'язком моралі як виконання вимог розуму, тому що у такому разі людина залишається підкореною чомусь зовнішньому. Це перший крок романтиків на шляху власного розуміння свободи. Але цей крок залишається тільки на рівні заперечення, оскільки у цьому виражається їхнє дистанціювання від позиції Просвітництва, тому разом з таким запереченням романтики шукають позитивне визначення свободи.

Романтики були впевнені в естетичному характері поєднання ідеалу та дійсності, свободи та необхідності, розуму та чуттєвості, але основна увага в романтизмі приділяється не раціональному, а почуттєвому, не зовнішньому, а внутрішньому, не об'єктивному, а суб'єктивному. "Світ душі торжествує перемогу над зовнішнім світом", – характеризує романтизм Ф. Гегель. "Істинним змістом романтизму, – зазначає філософ, – є абсолютне внутрішнє життя, а відповідною формою – духовна суб'єктивність як осягнення своєї самостійності й свободи" [3, 89].

Філософія Ф. Гегеля має всі підстави бути охарактеризованою як філософія свободи. Гегель визначає свободу як вищий сенс, для нього свобода є вищим визначенням духу взагалі. За основною ідеєю Ф.

Гегеля, "субстанцією, сутністю духу є свобода" [4, 17]. Вона є істинна справжня сутність духу, "його дійсність" [4, 292]. Вже за часів християнства була, на думку Гегеля, усвідомлена ідея того, що "людина в собі призначена для вищої свободи" [4, 293]. Тому на шляху розвитку духу "визначальним началом є свобода" [4, 333]. Прагнення розкрити й відтворити внутрішній світ людини з його особистісними переживаннями та пристрастями, та свободу, як одну з найвеличніших рис цього світу – це одна з найхарактерніших рис романтичного напрямку.

Існує тісний зв'язок поняття свободи з індивідуальністю та унікальністю людини. Людина для романтиків – "міра всіх речей". У кожної людини романтики відкривають щось неповторне, тільки їй притаманне, вони звертають увагу на індивідуальне в кожній особистості. Особистість романтичного героя часто таємнича, незвичайна, виняткова, героїчна. "Романтизм представляє людську особистість як окреме та самобутнє буття, як оригінальну духовно-пізнавальну структуру, розміщену в макрокосмі природи, історії та суспільних відносин, (...). Індивідуум, що був частиною цього макрокосму, одночасно представляв окреме, особливе, автономне ціле, "мікркосм" сам в собі. Цей мікркосм має бути наповнений внутрішньо" [2, 93].

У романтизмі знаходимо визначення свободи як "вихідної гармонійної діяльності всіх сил людської душі" [2, 97]. За переконанням Фрідріха Шіллера, досягти справжньої свободи людина може за допомогою удосконалення внутрішнього світу, насамперед, у формуванні "прекрасної душі" [13], – понятті, що стало визначальним у романтичну епоху.

Одним із досягнень романтизму стало те, що він першим помітив людину як частину народу із чітко вираженою національною свідомістю, заснованою на історичних досягненнях та величезними можливостями. Звідси й прагнення романтиків заглибитись у сферу складного внутрішнього життя героїв, – показати яскраві, навіть виняткові, риси його психологічного складу, особливості національного характеру. Аналіз спадщини романтиків показує, що "неприйняття ними сучасної дійсності, їхні спроби побачити в людині душу народу та його історії з'являються як результат прагнення сягнути людського ідеалу, пояснити світ через особистісне начало в людині" [7, 74].

Український романтизм охоплює період 20–60-х років XIX століття, а свого розквіту досягає у 30–50-ті роки. Романтизм в Україні, як і в інших країнах, є цілим ідейним рухом, що виявився не лише в літературі, але й у мистецтві та науці, і прийшов на зміну тому світогляду, який був байдужим до свободи людини та її внутрішнього світу. Романтизм в українській літературі, як і в багатьох інших літературах, виник у зв'язку з формуванням поняття нації та національної самосвідомості. Найбільш характерними ознаками українського романтизму, як літературного

напрямку, є розлад письменника з дійсністю, незадоволення нею, пошук нових ідеалів та прагнення свободи у всіх її вираженнях.

Джерелом мистецтва романтиками усвідомлюється народна культура з її власною національною специфікою. Народна творчість набуває естетичної вартості, з'являються принципово нові категорії, такі як історизм, народність, дух народу. У розробці побутових мотивів головним для романтиків було бажання привернути увагу до особистості та її виняткового духовного світу, що було пов'язане з загальним рухом у суспільстві за звільнення людини та народу і тому теж набувало певного визвольного характеру. Разом із становленням національної самосвідомості, романтики розглядали становлення особистості, як неодмінної складової цієї свідомості. "Особистість, внутрішній світ якої – таємниця з таємниць – є метою мистецтва, увиразнюється, набирає національних рис" [1, 17]. Це відкрило шлях і до досягнення свободи людини, перш за все внутрішньої, яка містилася в самій людині, яка була для неї визначальною цінністю і життєвою необхідністю. І саме звернення романтиками до народності сприяє становленню ідеї свободи, адже зацікавлення побутом, історичною долею, духовним світом надає звичайній пересічній людині та народу загалом особливого значення і сприяє розвитку внутрішньої свободи людини.

В українському романтизмі відбувається становлення історизму та народності як мистецьких принципів. Романтичний принцип народності призвів до необхідності з'ясування функцій та походження старовини, української мови, інституту кобзарства, козацтва. Формування народності як естетичного принципу українського романтизму містило нове розуміння історії і культури народу, яке вплинуло на активізацію народного відродження. "Епоха художнього романтизму в європейському (й українському зокрема) літературознавстві остаточно сформувала уявлення, що художнім твором може вважатися лише такий твір, у якому присутній дух (історія) народу" [8, 72].

Український романтизм не був лише романтичним стилем для певного періоду в літературі, він пронизує всі сторони життя і глибоко входить у свідомість людей "через всю історію формування ментальності українського народу і до становлення з нього нації шляхом формування свідомості народу через романтику" [2, 64]. Українські романтики створили в українській літературі нові жанри, розширили проблематику літератури, виступили на захист окремої особистості й усього народу, вперше широко показали значення народної української мови й фольклору для творення національної літератури, обґрунтували потребу розробки історично-героїчної тематики, по-новому осмислили зміст і значення побутових мотивів та жанрів, пов'язали розвиток літератури із завданнями національного відродження України. Усе це створювало передумови для формування та розвитку геніальної творчості Тараса Шевченка.

Романтичну творчість Т. Шевченка з творчістю українських романтиків поєднує інтерес до української історії, фольклору, ними розробляються спільні теми та жанри. Але романтизм Т. Шевченка має дуже багато відмінних (а радше індивідуальних) від інших українських романтиків рис, вражає своєю унікальністю та геніальністю. Однією з передумов романтично-художнього новаторства Т. Шевченка, є, звичайно, геніальна поетична обдарованість поета, але відмінність слід шукати й у надаванні романтиками значення та усвідомленні ними важливості поняття "свобода".

Для Т. Шевченка, як і для інших романтиків, характерне романтичне захоплення українським фольклором (звернення до народної пісні як до найціннішого національного скарбу) та історією України, з яких і постають художні постаті національних героїв, із діяльністю яких пов'язувався й інший, ідеальний образ України – романтичний текст явив чітке "протиставлення минулого (воля) сучасному (неволя, деградація)" [14, 28].

Романтичне прагнення національного відродження українського народу не могло не поєднуватися з відображенням у творчому доробку романтиків величких історичних подій, в яких народ виявив себе гідним свободи. У творчості Т. Шевченка спостерігаємо типово романтичні риси, але відчуються і нові нотки – протесту, погрози, невмирущої слави. На відміну від інших українських романтиків, у Т. Шевченка нема песимістичного погляду на майбутнє України. У нього над Україною витає дух свободи та славної історії, а інші романтики бачать тільки мертві руїни. Творча мета Т. Шевченка – не оплакування історичного минулого та його руїн, а відродження історичної слави та свободи в свідомості народу.

Великого поширення в українських романтиків набуває образ кобзаря, лірника, співця, бандуриста. Тарас Шевченко пішов ще далі, створивши образ Перебенді: "у Шевченка розвиток цього образу досягає апогею, він мислиться живим пророком, національним месією" [1, 114]. Перебендя – романтичне уособлення поета, він відчуває потребу побути на самоті, розмовляти з сонцем, небом, вітром, з Богом про вічні цінності, які ще не здатен зрозуміти загал – в цьому трагедія Т. Шевченка-митця. Він знає щось таке (дуже важливе, істинне!), чого інші люди ще не здатні осягнути, він несе цей своєрідний тягар, а поки просто співає і грає для людей, приносить їм радість. Перебендя – виразник української духовності й вічних цінностей, які він доносить до загалу народними піснями та думами. Нерозуміння людьми його душевного стану – ознака того, що народ духовно спить. Усамітнення Перебенді – вияв внутрішньої свободи, якого загал ще не може зрозуміти. Але Перебендя знає що це розуміння можливо віднайти, бо воно заховане в народній творчості й глибинах людської душі, тому і продовжує співати. Концептуальним тут є ще один момент: Перебендя – це вільна людина і

фізично, і внутрішньо, бо він є носієм істини та народної правди.

Т. Шевченко не міг оминати традиційних романтичних образів, але, оновлені його талантом, вони набувають особливого звучання і ще глибшого змісту. Він являє свою оригінальну історичну концепцію. Дуже поширеним в українських романтиків є змалювання могили, яка здійснюється як німотний свідок минулої величі, набираючи значення прихованої народної сили. Т. Шевченко теж дуже широко розробляє образ могили. Таким чином Т. Шевченко найвиразніше передає трагедію України, багатой славою й подвигами, яка, втомившись від боротьби за волю, лягла спочити, а тим часом виросла могила – пам'ятка минулої величі. Могили оживають – і тоді перед читачем постають криваві битви українських лицарів-козаків за народну волю. Але в Т. Шевченка в оспівуванні могил з'являється якісно новий момент: вони не пасивно засвідчують волелюбне минуле України, а немовби продовжують жити з минулим, приховано протестуючи проти несправедливої та пасивної сучасності ("про волю нишком в полі з вітрами говорять").

Як бачимо, в Тараса Шевченка є чимало спільних образів (кобзаря, могили, козака), тем, мотивів, деталей з українськими романтиками. Але в Т. Шевченка вони набирають важливішого, глибшого та більш концептуального звучання, бо основані на ідеї свободи, пройняті нею. У "другій реальності" Т. Шевченка ще живий дух свободи, а в інших романтиків українська історія, яка виражена, наприклад, у тому ж таки образі могли – це тільки мертві руїни, минуле, якого не можна повернути. Особливо яскраво відчувається переосмислення Шевченком образу козака. У поета він – героїчний, трагічний, здатний на подвиг, волелюбний шукач істини, борець за свободу. Для нього характерна не просто боротьба проти ворога, а глобальне неприйняття ситуації поневолення.

У Т. Шевченка яскраво виражена переконаність у тому, що кожен може стати героєм, кожен, в кого душа чиста, хто любить свою батьківщину, хто не приймає неправди. У цьому весь Т. Шевченко, поет і людина, який ніколи не віддавався абстрактній романтичній тузі, настроям "світової скорботи" і ненависті до всього людського, а весь з народом, з його болями і турботами, сповнений бажання йому допомогти. Туга, сум Т. Шевченка – це сум борця, бунтаря, який не може змиритися з несправедливістю, неправдою та неволею. В цьому теж полягає істотна відмінність Т. Шевченка від інших романтиків, бо їхні твори сповнені песимізму, приреченості, а у Т. Шевченка – хіба що смутку, а так, навпаки, в його творах торжествує перемога, правда, воля. Для цього він і оспівує історію, для нього це не просто закоханість у минуле. Це реальна можливість повернути славу народу, а разом з нею – його правду і волю.

Важливим також є те, що інших романтиків, для яких є характерною туга за минулим, не цікавлять причини сучасних їм бід та проблем.

Т. Шевченко ж, навпаки, задумується над причинами, які породили такий стан речей, та шукає можливості їх вирішення, апелюючи до духовності українського народу, а відповіді на свої запитання – в його історії. Тому Т. Шевченко у "Передмові" до "Гайдамаків" робить висновок, що "про минуле, хоч воно й тяжке, треба "розказувати" в ім'я слави, правди та свободи – трьох визначальних цінностей Шевченкової творчості та світогляду. Розказане повинно воскресити й звеличити ці цінності у душі кожного українця.

Важливим у романтизмі Т. Шевченка є нове осмислення позитивного героя. Новий тип позитивного героя, започаткований Т. Шевченком – людина, неодмінно здатна на подвиг, нескорена та високоморальна. "Образ позитивного героя для Т. Шевченка був питанням найважливіших ідейно-художніх шукань та принципів" [10, 157]. Але якщо герої минулого відбивають діяльне активне життя народу в боротьбі за свободу та незалежність батьківщини, то образи-персонажі побутових ліричних віршів, балад і поем Т. Шевченка виражають надзвичайно багатий внутрішній світ. Поетичний світ своїх позитивних героїв він змальовує в непримиренній суперечності з реальною дійсністю. Звідси – здебільшого трагічні розв'язки в його баладах та поемах. Поема Т. Шевченка "Гайдамаки" – твір із суто романтичним культом героїчної індивідуальності – Яреми Галайди, який став одним із найяскравіших у літературі ХІХ століття образів народного героя.

Творчість Т. Шевченка стала апогеєм виявлення романтичного світобачення. Його перший поетичний твір "Причинна" – типова романтична балада, схожі сюжети можна знайти у Й. Гете, Д. Байрона та інших поетів-романтиків. Але разом з тим, Т. Шевченко створив відмінну від європейської та російської манери, засновану на романтизмі, але не повністю залежну від його законів. Його творчість – явище не тільки нетипове, а навіть унікальне як для України, так і для всього світу. Т. Шевченко став новатором у пошуках нових художніх форм та засобів, у виробленні та утвердженні нового художнього мислення. Шевченків романтизм – це романтизм протесту проти існуючої дійсності, в основі якого – утвердження права народу та окремої людини на свободу. "У Т. Шевченка – концепція поета, що підпорядковує свої думки і свою творчість своїй країні. Кризь особисту лірику проходить і вибивається на поверхню національно-історична романтика" [12, 35].

Отже, романтизм був однією з основних течій у світовій та українській літературі першої половини ХІХ ст. Важливу роль відіграв романтизм у формуванні та розвитку провідних ідей творчості Тараса Шевченка, зокрема ідеї свободи.

Романтизм Т. Шевченка тісно переплетений із національно-визвольними прагненнями нації, її відродженням. Поет звертався до минулого заради пробудження національної самоповаги, усвідомлення й утвердження себе як народу з давньою і героїчною історією. Саме для

майбутнього потрібен був героїчний образ України, й не тієї, що вже ніколи не вернеться, а тієї, яка ще відродиться в душах її синів, витіснивши з свідомості кожного українця ганебний дух покори.

Т. Шевченко, однак, не став лише продовжувачем утверджуваних романтиками естетичних принципів, а створив свою неповторну романтичну естетику. І це винятково яскраво виявилось в його громадянських мотивах. Основою новаторства Т. Шевченка є те, що він свідомо прагне не обмежуватися скаргами на сучасність, а й художньо пізнати її закономірності та вплинути на її подальший історичний розвиток. Виражена у ранніх творах Т. Шевченка художня концепція сучасності вперше в українській літературі стала концепцією художника-громадянина, перейнятого не стільки романтикою сумування, скільки романтикою боротьби проти суспільного зла й недолі батьківщини та прагнення свободи. У творчості Т. Шевченка не знайдеш втечі від дійсності.

Надзвичайно характерним для Т. Шевченка є звернення до образів та мотивів фольклору. І знову таки, в дусі теоретичних вимог романтизму, поет уперше в українській літературі незвичайно широко розробляє героїчно-патріотичні та ліричні народнопісенні образи й мотиви, а також створює геніальний образ Перебенді – носія й виразника вічних цінностей, серед яких і ідея свободи. З теоретично обґрунтованими естетичними поглядами романтиків безпосередньо пов'язана і розробка Т. Шевченком історичної тематики.

Тарас Шевченко, осягнувши сенс і значення явища романтизму в історії культури якнайширше, та ідею свободи як визначальну, у своїй творчості поєднав відображення неповторного внутрішнього світу, унікальності окремої людини та культурно-історичної особливості долі всього українського народу. У творчості Т. Шевченка знаходимо геніальне поєднання глибоко інтимного, всенародного та вселюдського. Тому він є поетом не тільки українським, але й загальнолюдським, бо цінності, втілені в його творчості, є визначальними не тільки для українського народу, але й для всього людства.

1. *Бовсунівська Т. В.* Феномен українського романтизму. Частина 1: Етногенез і теогенез. – К., 1997; 2. *Волошко Н. В.* Романтична концепція свободи як естетичного феномену та її історична доля: Дис. канд. філос. наук: 09.00.08 / КНУ ім. Т. Шевченка. – К., 2004; 3. *Гегель Г. В. Ф.* Естетика: В 4 т. – М.: Искусство, 1969. – Т. 2; 4. *Гегель Г. В. Ф.* Философия истории // Гегель Г. В. Ф. Сочинения. – Т. VIII. – М. – Л., 1935.; 5. *Єфремов С.* Історія українського письменства. – Київ, 1995; 6. *Коцюбинська М. Х.* Поетика Шевченка і український романтизм // Збірник праць шостої наукової шевченківської конференції. – К, 1958; 7. *Наєнко М. К.* Романтичний епос. Ефект романтизму і українська література. – Видання друге, зі змінами та доповненнями. – К., 2000; 8. *Наєнко М. К.* Українське літературознавство: Школи, напрями, тенденції. – К., 1997; 9. *Новиченко Л.* Тарас Шевченко – поет, борець, чоловік. – К., 1982; 10. *Приходько П. Г.* Шевченко й український романтизм 30 – 50 рр. XIX ст. – К., 1963; 11. *Шеллинг Ф. В. Й.* Философия искусства. – М., 1966; 12. *Шерех Ю.*

Інший романтик, інший романтизм // Шерех Ю. Третя сторожа: Література. Мистецтво. Ідеології. – К., 1993; 13. Шиллер Ф. О грации и достоинстве. О патетическом. О наивной и сентиментальной поэзии. Письма об эстетическом воспитании человека // Собр. Соч.: В 7 т. – М., 1955. – Т. 6; 14. Яценко М. Українська романтична поезія 20–60 років ХІХ ст. // Українські поети-романтики. – К., 1987.